

Glósz József

Területi hiány és felesleg Magyarország gabonatermelésében a 19. század első felében

HIÁNY ÉS FELESLEG TERÜLETI MÉRLEGE

A gabonakereskedelem feltételeit megteremtő keresletet és kínálatot nem a termelés abszolút mértéke, hanem megoszlásának területi és társadalmi egyenlensége határozta meg, így a volumenére, irányára, az alkalmazott üzleti technikákra vonatkozó kérdéseket csak ezek vizsgálatával válaszolhatjuk meg. Bár az országnak a levéltári forrásokat is meghatározó közigazgatási tagoltsága csak az Alföldön teremtett viszonylag homogén egységeket, egyéb lehetőség hiányában mégis a megyéket kell kiindulópontul választanunk. A következőkben számba vesszük az egyes megyék gabonatermelésének és fogyasztásának mérlegét, amelynek többlete, illetve deficitje alapját és minimális volumenét képezte az adott térség gabonatranszferének. Számos megye eltérő adottságú tájakat fogott össze, amelyek gabonaellátottságának különbségeit elfedte a statisztikai átlag. Egy-egy megye összesített szükségletén túl tehát – melynek hiánya vagy többlete a megye határain túl egyenlítődőtt ki – járulékos, akár a megyehatáron belül maradó piaci potenciált nyitottak az eltérő adottságú kistérségek közötti kapcsolatok.

A táji különbségekről és a rájuk épülő munkamegosztásról – melynek tétje a rossz feltételek között gazdálkodó vidékek lakosságának élelmiszerellátása, legfontosabb cikke pedig a kenyérgabona vagy az azt pótló, más növényi kultúra volt – bőségesen állnak rendelkezésre narratív források és feldolgozások, ezek azonban nem vagy csak igen elnagyoltan számszerűsíthetőek. Finomíthatja ugyanakkor a képet, s némi segítséget nyújthat az egyes térségek szükségleteinek meghatározásához a tájra jellemző települések termelési mutatóinak számbavétele.

A gabonatermelés, illetve -fogyasztás területi egyenlenségei által teremtett hiány és felesleg mellett léteztek más társadalmi tényezők is, amelyek járulékosan, és növekvő mértékben befolyásolták a piaci viszonyokat. Ezek egyike volt a földtulajdonlás, illetve birtoklás aránytalansága, melynek hatása elsősorban a történeti irodalmunk által sommásan a klasszikus paraszti termelőkhöz sorolt, ezért potenciális fogyasztóként figyelmen kívül hagyott zsellérek körében jelentkezett. A másik ilyen tényezőt a jómódú parasztsók jelentették, akik csakúgy mint az allódiummal rendelkező földbirtokosok, saját szükségletüket messze

meghaladó mennyiségű gabonát termeltek, kielégítve ezzel a földtelenek által teremtetett keresletet.

Hasonlóan elnagyoltan közelít történetírásunk a városok lakosságához, amikor egységesen a gabonapiac fogyasztóihoz sorolja őket, holott például a szinte megyényi határral rendelkező, jórészt paraszti vagy kétlaki népességű alföldi városok jelentős mértékben vagy akár teljes egészében önellátóak lehettek. Nem tekintjük feladatunknak az elvi tisztázást a rendi és szociális kategóriák összemosása révén előállt zavaros helyzetben, annál kevésbé, mivel egy átalakulóban lévő, kettős arcú társadalom nem írható le a modern társadalomtudomány kategóriáival. A jellemzően hegyvidéki faluban élő jobbágy, de elsősorban zsellér státuszú népesség nem földműves *vagy* iparos, fuvaros, kereskedő, hanem földműves *és* iparos, fuvaros, kereskedő stb. volt. Hasonló kettősség jellemezte a városban élő kézművesek és más, polgárinak tekintett elemek életvitelét is. A társadalmi munkamegosztás előrehaladtával ugyanakkor nehezen elkülöníthetően, de már megjelentek, számban és vásárlóerőben gyarapodtak a modern fogyasztói csoportok is.

A fentiekből is kiviláglik a rendi társadalom összetettsége, s a kontúrok egyszersmind elmosódott volta, ezért a szükségletek pontos definiálására akkor sem lenne mód, ha nem jellemezné a népesség nagy hányadát egy több lábbon álló, a pillanatnyi helyzethez rugalmasan alkalmazkodó életstratégia. Tudatában vagyunk tehát annak, hogy a belső gabonakereskedelem potenciális eladói és vevői körének meghatározása tudományos egzaktussággal megoldhatatlan.

Nagytajak

Szinte valamennyi, a Kárpád-medence gazdasági-társadalmi viszonyait vizsgáló szerző a nagytajak felől közelített a témához. Okkal, hiszen a modern ipari társadalom előtti időszakban a nagy földrajzi egységek kooperációja állt a kapcsolatrendszer fókuszában, meghatározva a munkamegosztás kereteit, dimenzióit, a népesség területi megoszlását, illetve szociális struktúráit. Schwartner egy Pozsonytól Máramarosig húzott képzeletbeli vonallal két részre osztotta az országot, az ettől északra fekvő területnek – leírása szerint – nem volt elég kenyere lakói számára, míg a délre elterülő térség nem csupán maga, hanem a Felvidék számára is elég gabonát termelt, sőt még Németországnak és Itáliának is jutott belőle.¹ Orosz Istvánnak az ország három térségére – Dunántúl, Alföld, hegyvidék – vonatkozó, a népességszámot a gabonatermással összevető számításai kimutatták, hogy miközben a Dunántúl önellátó volt, az Alföld lényegében egymaga biztosította az export mellett a hegyvidék gabonaszükségletét is.² A földművelés eltérő feltételei a gazdálkodás módjára és a termelők mentalitására is kihatottak. A hegyvidék lakói gondosabban művelték sovány földjeiket, körül-

¹ Schwartner 1809: I/275.

² Orosz 1996: 122.

tekintőbben bántak szűkös készleteikkel.³ Erősítette a természetes együttműködés kényszerét egy speciális körülmény is. A török hódoltság következtében rendkívül egyenetlen volt a lakosság területi megoszlása: éppen azok az északi és nyugati területek voltak sűrűbben lakottak, ahol a mostoha adottságok miatt a földek kevesebb éhes száját tudtak táplálni.⁴ A lakosságnak a 18. század elején nagy lendülettel induló visszatelepülése, ha lassúbb ütemben is, de később is folytatódott. A területi aránytalanságok kiegyenlítődének folyamatát éppen a kialakuló munkamegosztás fékezte azáltal, hogy a gabonára összpontosító alföldi földművelés megtermelte a hegyvidék népességének hiányzó kenyerét. Az ország településföldrajzát, etnikai térképét döntően befolyásoló folyamatnak ugyanakkor volt egy másik elengedhetetlen feltétele is: a Felvidéknek elő kellett állítania gabonaimportjának ellentételét többnyire iparcikké, nyersanyagok, szolgáltatások formájában. A viszonylag túlnépesedett északi területek szorongatott helyzetben lévő lakossága dilemma előtt állt: vagy ősei foglalkozását, a földművelést folytatta, ám ekkor el kellett hagynia szülőföldjét, vagy szülőföldjéhez ragaszkodott, de ekkor (legalább részben) fel kellett adnia ősei életmódját. A kérdésre eltérő válaszok születtek, Észak-Magyarország lakosságának feleslege részben az Alföldre, részben a helyi városokba vándorolt.⁵

A nagytájak közötti együttműködésnek volt még egy következménye. A sokkal termelékenyebb alföldi gabonatermelés részben kiváltotta a legmostohább adottságú hegyvidéki tájak szántóföldjeit. Dél-Alföld, illetve Árva, Liptó, Szepes vármegye terméshozamainak átlaga között háromszoros, de tájegységi szinten is közel másfélszeres volt az eltérés.⁶ A termelékenységbeli különbség olyan komparatív előnyöket kínált, amelyek hatására John Komlos szerint 1844–1864 között tíz vármegyében 2% és 83% közötti mértékben csökkent a gabona termelése.⁷ A gabonaimport ellentételül szolgáló iparcikk és nyersanyagexport átalakította a Felvidék arculatát, a paraszt- és céhes ipar bázisán modernebb, a táji munkamegosztás keretein túllépő üzemek is kezdtek kialakulni, elsősorban a kohászat területén. Az együttműködés az Alföldre is hatást gyakorolt, a válságba jutott pusztai állattartás helyére a gabonatermelés lépett.

A tájak közötti kooperáció azonban egyik térségnek sem hozott döntő áttörést a modernizáció irányában.⁸ Egyrészt a népsűrűség fokozatos kiegyenlítődése csökkentette a gazdasági nyomást, másrészt az osztrák gyáripár, illetve gabonapiac erősödő versenye tágabb, birodalmi keretekbe ágyazta és egyszersmind korszerűbb alapokra helyezte a munkamegosztást. A kapcsolatrendszer a hegyvidék és az Alföld között nem szűnt meg, ám a 19. század közepén a Felvidék lakóinak

³ Demian 1805: I/96–100.

⁴ Demian 1805: I/74; Magda 1819: 78.

⁵ Vörös 1980: 479.

⁶ Orosz 1996: 100.

⁷ Komlos 1990: 72.

⁸ Orosz 1996: 121–123.

az iparcikkek előállítójaként és a mezőgazdasági termények fogyasztójaként is meg kellett küzdenie az osztrák konkurenciával.

Nem érintettük még a Dunántúlt, amely változatos felszíne miatt nehezen kezelhető gazdaságföldrajzi értelemben egységes nagytájként. Adottságai alapján egyfelől fennálltak a belső munkamegosztás feltételei, másfelől a Nyugat-Felvidék szomszédságában nagytájak közötti kapcsolatokat is ápolt, az Ausztriával határos területei pedig a Dél-Alföldnél hamarabb tudtak gabonát exportálni a vámhatár másik oldalára.

Differenciálásra szorul az Alföld és a Felvidék eddig jobbára homogénnek tekintett képe is. A magasabban fekvő megyékben (Árva, Turóc, Liptó, Zólyom, Szepes, Máramaros, Sáros, Trencsén, Bars északi fele) kedvezőtlenebbek voltak a földművelés feltételei, mint az ország centrumához közelebb fekvő, alacsonyabb hegyekkel övezett megyékben (Ung, Bereg, Ugocsa, Gömör, Nógrád, Abaúj, Borsod).⁹ Ez utóbbiak számára további előnyt jelentettek a fa- és fémfeldolgozás helyi lehetőségei, valamint az a közvetítő-kereskedelmi és áruszállító szerep, amelyet az Alföld és az ország peremterületei között betöltöttek.

Kevésbé látványos, de gazdasági szempontból ugyanilyen jelentős az Alföld egyes térségeinek sajátos arculata. Más feltételeket kínált a homokos Kiskunság vagy a folyók ártere, mint például a Bácska, a Bánát vagy a Maros–Körös köze gabonatermő tájai. Hain szerint a 19. század közepén a Vajdaság és a Bácska *aequivalensben* számolt gabonafeleslege duplája volt az öt kerületre redukált maradék Magyarországnak.¹⁰ A termelési feltételek mellett, ezzel egyenértékű gazdasági tényező volt az egyes régiók fekvése is. Földrajzi közelsége okán elsősorban az Alföld északi peremvidéke profitálhatott például a Felvidékkel való együttműködésből.

Megyék

A nagytájak és annak régiói felől közelítve a megyék jelentik az első – igaz, mesterséges – területi egységet, amely a gabonakereskedelem potenciális lehetőségeit vizsgálva konkrét fogódzókcal szolgál. Mellőzve a témánk szempontjából irreleváns, s amúgy is hiányos területi, népsűrűségi, a megművelt földek, valamint a szántók nagyságára vonatkozó megyei adatokat, a megyék lélekszámának, illetve gabonatermelésének összevetésére az első lehetőséget a 18. század vége kínálhatná: az 1784–87. évi népszámlálás időben közel áll Grellmann megyei bontású, a gabonatermelésre vonatkozó számadataihoz.¹¹ Megbízhatóságát azonban csökkenteni, hogy a 48 megye és kerület együttes gabonatermelését csupán 12,6 millió pozsonyi mérőre teszi, ami a jobbágyföldek gabonaterméseként is túlságosan alacsony érték, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az adatok az

⁹ Galgóczi 1855: 34–39.

¹⁰ Hain 1853: 45.

¹¹ Dányi – Dávid (szerk.) 1960: 54–55; *Történeti Statisztikai Közlemények* 1957: 92–96.

allodiális gabonatermelés látványos felfutása előtti időszakból származnak. Grellmann abszolút mennyiségi adatai tehát alkalmatlanok a lélekszámmal való összevetésre, hiszen ezek szerint még az ország legjobb gabonatermő területei is, mint például Csanád, Csongrád, Békés és Bács megye, gabonabehozatalra szorultak volna. Nem alkalmas Grellmann statisztikája az egyes megyék termelése közötti arányok megállapítására sem, hiszen például a közel azonos nagyságú és népességű, hasonló földrajzi adottságú Árva és Liptó gabonatermelése között közel tízszeres különbség mutatkozik az előbbi javára. Következésképpen vizsgálatunkhoz csupán két 19. századi megyei adatsor maradt: Bárándynak az 1840-es évekből származó termésstatisztikája, amelyet az 1820-as évek lélekszámmal vetünk össze,¹² továbbá az 1850-es évek földadókataszterének bázisán készült gabonatermési kimutatás,¹³ melyet az 1840-es évek népességével állítunk párhuzamba.¹⁴

1. táblázat
Magyarország megyéinek népessége, illetve gabonatermelése a 19. század első felében
(*pm = pozsonyi mérő*)

Megye	Népesség 1000 fő	Gabona- szükséglet 5 pm/fő 1000 pm	Őszi gabona- termés 1000 pm	Hiány / felesleg 1000 pm	Összes gabona- termés 1000 pm	Hiány / felesleg 1000 pm
Abaúj	168,4	842	280	- 562	720	- 122
Arad	207	1035	700	- 335	2700	+ 1665
Árva	89,3	446,5	120	- 326,5	570	+ 123,5
Bács-Bodrog	433,2	2166	2100	- 66	5900	+ 3734
Baranya	234,8	1174	880	- 294	2080	+ 906
Bars	124,9	624,5	240	- 384,5	640	+ 15,5
Békés	139,1	695,5	600	- 95,5	1600	+ 904,5
Bereg	110	550	300	- 250	1000	+ 450
Bihar	397,8	1989	1140	- 849	4020	+ 2031
Borsod	187,7	938,5	440	- 498,5	1040	+ 101,5
Csanád	62,1	310,5	440	+ 129,5	1200	+ 889,5
Csongrád	117	585	600	+ 15	1600	+ 1015
Esztergom	55,3	276,5	140	- 136,5	340	+ 63,5
Fejér	161,3	806,5	940	+ 133,5	2340	+ 1533,5
Gömör-Kishont	181,9	909,5	440	- 469,5	1100	+ 190,5
Győr	93,2	466	240	- 226	620	+ 154
Hajdúvárosok kerülete	50,5	252,5	240	- 12,5	840	+ 587,5
Heves-Külső-Szolnok	257,8	1289	1040	- 249	2640	+ 1351

¹² Benda 1973a: 125; Benda 1973b; B. Lukács 1978: 14–16.

¹³ Benda 1973a: 280–281.

¹⁴ Thirring 1959: 154–155.

Megye	Néesség 1000 fő	Gabona- szükséglet 5 pm/fő 1000 pm	Őszi gabona- termés 1000 pm	Hiány / felesleg 1000 pm	Összes gabona- termés 1000 pm	Hiány / felesleg 1000 pm
Hont	118,4	592	240	- 352	640	+ 48
Jász-kun kerület	165,9	829,5	600	- 229,5	1400	+ 570,5
Komárom	131,8	659	500	- 159	1400	+ 741
Krassó	209,7	1048,5	800	- 248,5	3400	+ 2351,5
Liptó	79	395	110	- 285	310	- 85
Máramaros	158,6	793	240	- 553	1140	+ 347
Moson	63,2	316	440	+ 124	1020	+ 704
Nógrád	185,5	927,5	500	- 427,5	1200	+ 275,5
Nyitra	343,4	1717	780	- 937	1900	+ 183
Pest	482,4	2412	1700	- 712	4500	+ 2088
Pozsony	271,6	1358	1000	- 358	2480	+ 1122
Sáros	191,3	956,5	300	- 656,5	800	- 156,5
Somogy	191,2	956	880	- 76	2380	+ 1424
Sopron	193,5	967,5	600	- 367,5	1400	+ 432,5
Szabolcs	193,2	966	740	- 226	1740	+ 774
Szatmár	225,9	1129,5	600	- 529,5	1600	+ 470,5
Szepes	153,8	769	340	- 409	940	+ 171
Temes	294	1470	1800	+ 330	4200	+ 2400
Tolna	179,3	896,5	700	- 196,5	1640	+ 743,5
Torna	29,4	147	60	- 87	160	+ 13
Torontál	291,5	1457,5	2200	+ 742,5	5600	+ 4142,5
Trencsén	286,5	1432,5	380	- 1052,5	1180	- 252,5
Turóc	43,5	217,5	80	- 137,5	250	+ 32,5
Ugocsa	43,9	219,5	120	- 99,5	360	+ 140,5
Ung	108,9	544,5	340	- 204,5	840	+ 295,5
Vas	263,6	1318	680	- 638	1560	+ 242
Veszprém	171,4	857	600	- 257	1400	+ 542,5
Zala	256,7	1283,5	840	- 443,5	2040	+ 756,5
Zemplén	280,6	1403	500	- 903	1300	- 103
Zólyom	91,3	456,5	200	- 256	650	+ 193,5

Forrás: Benda 1973a: 125; Benda 1973b; B. Lukács 1978: 14–16.

Az egyes megyék lakosságának szükségletét összevetve az őszi nyomás (búza, rozs) termelésével megállapítható, hogy mindössze hat megye (Fejér, Csanád, Csongrád, Moson, Temes, Torontál) volt képes maradéktalanul ellátni lakóit kenyérgabonával. A hat megye 1 474 500 pozsonyi mérő (pm) többletével áll

szemben 42 megye és kerület 15 555 500 pm hiánya. A számok azt tükrözik, amit az országos adatok is kifejeznek, a lakosság közel felének alapvető élelmiszerforrása nem a kenyérgabona volt.

Más képet kapunk, ha a népesség fogyasztását a gabonatermelés teljes volumenével állítjuk párhuzamba. A megtermelt gabona mindössze négy megyében (Abaúj, Liptó, Sáros, Zemplén) nem biztosította a lakosság ellátását. A valós helyzet azonban nem volt ennyire kedvező, hiszen a gabonatermésnek az állati takarmányként, szeszipari nyersanyagként, valamint exportra szánt részét levonva kapjuk meg azt a volumet, amely az emberi szükségletek kielégítésére szolgáltatható. Gondot okoz azonban, hogy nem ismerjük az ország, s még kevésbé az egyes megyék korabeli állatállományát, illetve annak takarmány szükségletét. Schwartner 19. század eleji becslése 4,4 millió pozsonyi mérőben, a teljes termés 10%-ában határozta meg az állatok által elfogyasztott gabona mennyiségét, 1 millió pozsonyi mérőre tette a szeszipari nyersanyag, s további 1 millió pozsonyi mérőre a vermekben tönkrement gabona volumenét, azaz hozzávetőleg 15%-ra becsülte a gabona emberi fogyasztáson felüli részét. Ezek szerint az exporttal együtt is mindössze 20% körül mozgott az összes, egyéb kategóriába sorolható tétel.¹⁵ Megítélésünk szerint ez az arány túlságosan alacsony, amit a Schwartner által feleslegesnek tekintett gabona nagy mennyisége is jelez.

Ha Schwartner megkérdőjelezhető számadatait korigálni akarjuk, nem marad más választásunk, mint hogy a gabonatermelésre vonatkozó Bárándy-féle adatok és az általunk becsült egy főre jutó 5 pm gabonafogyasztás alapján határozzuk meg a megtermelt gabona belső lakossági fogyasztáson felüli mennyiségét. Ezt a népesség számára vetítve már képet alkothatunk az egyes megyék megközelítően valós szükségletéről. Az így nyert átlag elmossa ugyan a gazdálkodás helyi sajátosságaiból fakadó különbségeket, az egész országra vetíti a csak néhány, jól körülhatárolt térségből származó exportot, ám úgy véljük, még így is hívebben tükrözi az 1840-es évek tényleges fogyasztási struktúráját. A becslés legnagyobb fogyatékosága abban rejlik, hogy nem számol a burgonyával és a kukoricával, mint a gabonát helyettesítő emberi táplálékkal. Csökkenti a belőle fakadó hiba mértékét ugyanakkor, hogy éppen Bárándy volt az, aki azoknál a megyéknél, ahol a burgonya fontos népelelmezési cikk volt (Árva, Liptó, Turóc, Trencsén, Sáros, Szepes, Zólyom megye), az árpához véve azt is hozzászámította a gabonatermelés egészéhez. Az adatok korrekcióját a kukorica-, illetve a burgonyatermelés mennyiségét is tartalmazó 1864-es statisztika elemzése kapcsán végezzük el.

A számítások részleteit mellőzve az 5 pm/fő emberi gabonaszükségletet fejenként kerekítve 4 pm egyéb célra felhasznált gabonával egészíthetjük ki, azaz egy lakóra vetítve átlagosan 9 pozsonyi mérőben határozhatjuk meg a társadalom teljes gabonaszükségletének egy főre vetített hányadát az adott fogyasztási struktúra mellett. A korigált átlagfogyasztással az egyes megyék szükséglete és ellátottsága a 2. táblázatban foglaltak szerint alakul.

¹⁵ Schwartner 1809: I/280.

2. táblázat

A megyék szükséglete és ellátottsága a 19. század első felében (korrekciós adatok)

Megye	Népesség 1000 fő	Szükséglet 9 pm/fő 1000 pm	Gabona- termelés 1000 pm	Hiány / felesleg 1000 pm	Termelés a szükséglet %-ában
Abaúj	168,4	1516,6	720	- 795,6	47,5
Arad	207	1863	2700	+ 837	144,92
Árva	89,3	803,7	570	- 233,7	70,92
Bács-Borsod	433,2	3898,8	5900	+ 2001,2	151,32
Baranya	234,8	2113,2	2080	- 33,2	98,42
Bars	124,9	1124,1	640	- 484,1	56,93
Békés	139,1	1251,9	1600	+ 348,1	127,8
Bereg	110	990	1000	+ 10	101
Bihar	397,8	3580,2	4020	+ 439,8	112,28
Borsod	187,7	1689,3	1040	- 649,3	61,56
Csanád	62,1	558,9	1200	+ 641,1	214,7
Csongrád	117	1053	1600	+ 547	151,94
Esztergom	55,3	497,5	340	- 157,5	68,34
Fejér	161,3	1451,7	2340	+ 888,3	161,19
Gömör-Kishont	181,9	1637,1	1100	- 537,1	67,19
Győr	93,2	838,8	620	- 218,8	73,91
Hajdúvárosok kerülete	50,5	454,5	840	+ 385,5	185,69
Heves-Külső-Szolnok	257,8	2320,2	2640	+ 319,8	113,78
Hont	118,4	1065	640	- 425,6	60,06
Jász-kun kerület	165,9	1493,1	1400	- 93,1	93,76
Komárom	131,8	1186,2	1400	+ 213,8	118,02
Krassó	209,7	1887,3	3400	+ 1512,7	180,15
Liptó	79	711	310	- 401	43,6
Máramaros	158,6	1427,4	1140	- 287,4	79,68
Moson	63,2	568,8	1020	+ 451,2	179,32
Nógrád	185,5	1669,5	1200	- 469,5	71,87
Nyitra	343,4	3096,6	1900	- 1196,6	61,35
Pest	482,4	4341,6	4500	+ 158,4	103,64
Pozsony	271,6	2444,4	2480	+ 35,6	101,45
Sáros	191,3	1775,7	800	- 975,7	45,05
Somogy	191,2	1720,8	2380	+ 659,2	138,3
Sopron	193,5	1741,5	1400	- 341,5	80,39
Szabolcs	193,2	1738,8	1740	+ 1,2	100,06
Szatmár	225,9	2033,1	1600	- 433,1	78,69
Szepes	153,8	1384,2	940	- 444,2	67,9
Temes	294	2646	4200	+ 1554	158,73
Tolna	179,3	1613	1640	+ 26,3	101,62

Megye	Népesség 1000 fő	Szükséglet 9 pm/fő 1000 pm	Gabona- termelés 1000 pm	Hiány / felesleg 1000 pm	Termelés a szükséglet %-ában
Torna	29,4	264,6	160	- 104,6	60,46
Torontál	291,5	2623,5	5600	+ 2976,5	213,45
Trencsén	286,5	2578,5	1180	- 1398,5	45,76
Turóc	43,5	391,5	250	- 141,5	63,85
Ugocsa	43,9	395,1	360	- 35,1	91,11
Ung	108,9	980	840	- 140,1	85,7
Vas	263,6	2372,4	1560	- 812,4	65,75
Veszprém	171,4	1542,6	1400	- 142,6	90,75
Zala	256,7	2310,3	2040	- 270,3	88,3
Zemplén	280,6	2525,4	1300	- 1225,4	51,47
Zólyom	91,3	821,7	650	- 171,7	79,1

Forrás: Benda 1973a: 125; Benda 1973b; B. Lukács 1978: 14–16; saját számítás.

Bárándy termelési adatait az 1820-as népességszámmal és a lakosság belőle számított szükségleteivel összevetve olyan jelentős mértékű területi szóródást kapunk, amely új megvilágításba helyezi az exporthoz képest eddig meglehetősen alábecsült belső gabonatranszfert, és az ezzel bizonyára együtt járó kereskedelmet is. Gabonafelesleggel rendelkezett a megyék és kerületek közül 20, az összes többi – 28 – tehát deficiteseknek bizonyult. A megyék összesített többlete 14 millió pm, hiánya 12,6 millió pm körül mozgott. Az elvben egymást kiegyenlítő hiány, illetve felesleg eltérése az egy főre vetített gabonavolumen pontatlanságából adódik: 9 pm szorzóval számoltunk, 9,36 pm helyett. Az egzakt számok valamivel magasabb deficitet, s a másik oldalon ugyanannyival alacsonyabb többletet eredményeztek volna. A mostoha adottságú megyék deficitjét a valóságban csökkentette az a körülmény is, hogy a statisztikában egyenletesen terített exportból ténylegesen nem részesültek. A 12 millió pm körüli összesített megyei gabonahiány tehát reálisnak tűnik, amelyet ráadásul éppen az e szempontból legkritikusabb megyékben nem csökkentett tovább a burgonya fogyasztása. Bizonytalansági tényezőt így csupán a keleti fekvésű megyék hegyvidéki területeinek kukorica fogyasztása jelent, ám az érintett megyék egy része még a kukoricát figyelmen kívül hagyva is jelentős többletet produkált (Arad, Bihar, Bereg, Krassó), s a deficitesek (Máramaros, Ugocsa, Ung, Szatmár) hiánya sem volt olyan mértékű, mint a felvidéki területeké.

A területileg erősen differenciálódó termelés legnagyobb többletet előállító gócai Dél-Kelet-Magyarországon helyezkedtek el (Arad, Bács-Bodrog, Csanád, Csongrád, Brassó, Temes, Torontál megyék). E közkeletű ténnyel szemben kevésbé ismert ugyanakkor, hogy a Dunántúlon három helyen is jelentősebb felesleg képződött: Fejér, Moson és Somogy megyében. Nem okoz meglepetést a legnagyobb hiánnyal küzdő megyék listája sem: Abaúj, Bars, Borsod, Gömör, Hont, Liptó, Nógrád, Nyitra, Sáros, Szepes, Trencsén és Zemplén megyék

gyakorlatilag az egész Felvidéket felölelték. Területük és lélekszámuk okán a legnagyobb importőrök Nyitra, Trencsén és Zemplén megyék voltak. Az ország más tájain két megye hiánya emelkedik ki: Szatmár a keleti és Vas a nyugati végeken. A felesleg és hiány elvben egymást kiegyenlítő térségei tehát igen távol feküdtek egymástól, s a kor közlekedési és szállítási adottságait tekintve megoldhatatlannak tűnő feladatot jelentett a Felvidék élelmezése a dél-alföldi gabonával.

Hiány és felesleg abszolút számai a területi ellátottság egyenetlenségéből fakadó kereskedelmi potenciál nagyságáról tanúskodnak, de keveset árulnak el az egyes megyék életében betöltött szerepéről, hiszen eltérő méretükből és lélekszámukból adódóan az önellátás magasabb foka mellett is kialakulhatott nagy volumenű hiány, s fordítva, a kis megyékben az import magas hányada sem eredményezett valóban nagy tömegű behozatalt.

Kirívóan alacsony, 45–70% közötti a gabonaszükséglet helyben megtermelt hányada Abaúj, Bars, Borsod, Vas, Gömör, Hont, Liptó, Nyitra, Sáros, Szepes, Esztergom, Turóc, Torna, Trencsén és Zemplén megyékben. A másik oldalon szükségleteiket messze, legalább 50%-kal meghaladó termelést folytatott Temes, Torontál, Fejér, Bács-Bodrog, Csanád, Csongrád, Krassó, Moson megye, valamint a hajdúvárosok kerülete. Ezek a tradicionális, önellátó gazdálkodás keretein messze túllépő szélsőségek nem maradhattak hatás nélkül a társadalom szerkezetére és a termelés struktúrájára sem.

A gabonadeficit százalékos mértékének azért nagy a jelentősége, mert egyrészt adataink kétes pontossága, másrészt a termelés éves ingadozása eleve kizárja, hogy a kis arányú többlettel vagy hiánnyal rendelkező megyéket teljes egyértelműséggel besoroljuk a két kategória valamelyikébe. Szélsőséges időjárás esetén szinte bármely megye ellátása válságba kerülhetett, kedvező körülmények között pedig akár önellátóvá is válhatott egy egyébként kevésbé termékeny terület. Ennek az átbillenésnek a valószínűsége és gyakorisága azoknál a megyéknél a legnagyobb, amelyeknél a termelés a saját szükséglet 100%-a körül mozgott. Ebben a kategóriába sorolhatjuk vizsgálatunkban azokat a megyéket – Baranya, Bereg, Pest, Pozsony, Szabolcs, Tolna, Ugocsa, Veszprém –, amelyekben az önellátás általunk számított foka 90–110%-ot ért el. E nyolc megye elvben fennálló autarkijája a gyakorlatban nem csökkentette a gabonaméreg két serpenyőjének tételeit, csupán annyit jelentett, hogy az átlagosnál gyakrabban váltottak pozíciót a „tartozik”, illetve „követel” oldal között.

Bár a termelés és a népesség megyei adatainak összevetéséből adódó következtetéseink fő vonalakban tükrözik a témára vonatkozó közkeletű ismereteket, a másik rendelkezésre álló megyei bontású statisztika segítségével kiszűrhetjük akár az egyik, akár a másokban előforduló durva hibákat, illetve az adatok kölcsönösen igazolhatják, megerősíthetik egymást.

3. táblázat

Magyarország gabonatermelése 1864-ben összevetve az ország 1846. évi népességével

Megye	Népesség	Szükséglet 9 pm/fő	Termelés pm	Hiány / felesleg pm	Termelés a szükséglet %-ában
Abaúj	175 050	1 575 450	1 286 323	– 289 172	81,64
Arad	239 984	2 159 856	1 925 315	+ 765 459	135,44
Árva	84 156	757 404	557 622	– 199 782	73,62
Bács-Bodrog	493 186	4 438 674	12 912 493	+ 8 473 819	290,9
Baranya	251 552	2 263 968	1 796 398	– 467 570	79,34
Bars	130 248	1 172 232	943 971	– 228 261	80,52
Bereg	125 962	1 133 658	593 680	– 539 978	52,36
Békés	155 056	1 395 504	2 198 454	+ 802 950	157,53
Bihar	498 803	4 489 227	3 705 537	– 783 690	82,54
Borsod	199 135	1 792 215	1 020 399	– 771 816	56,93
Csanád	75 372	678 348	1 384 806	+ 706 458	204,14
Csongrád	137 883	1 240 947	2 764 890	+ 1 523 943	222,80
Esztergom	64 566	581 094	530 227	– 50 867	91,20
Fejér	184 393	1 659 537	2 759 847	+ 1 100 310	166,30
Gömör	186 388	1 677 492	983 980	– 693 512	58,65
Győr	101 569	914 121	1 001 564	+ 87 443	109,56
Heves–Külső-Szolnok	296 816	2 671 344	2 119 262	– 552 082	79,33
Hont	110 128	991 152	603 448	– 387 704	60,88
Komárom	146 084	1 314 756	1 443 435	+ 128 679	109,78
Közép-Szolnok	95 816	862 344	740 499	– 121 845	85,58
Krassó	219 191	1 972 719	1 169 566	– 803 153	59,08
Kraszna	43 181	388 629	277 402	– 111 227	71,37
Liptó	76 568	688 932	354 450	– 334 482	51,44
Máramaros	176 615	1 589 535	99 805	– 1 489 730	6,27
Moson	61 862	556 758	980 517	+ 423 759	176,11
Nógrád	192 128	1 729 152	1 328 650	– 400 502	76,83
Nyitra	364 351	3 279 159	2 526 067	– 753 092	77,03
Pest	590 900	5 318 100	4 459 346	– 858 754	83,85
Pozsony	295 048	2 655 432	3 249 734	+ 594 302	122,38
Sáros	197 878	1 780 902	1 039 794	– 741 108	58,38
Somogy	231 359	2 082 231	1 892 225	– 190 006	90,87
Sopron	210 016	1 890 114	1 641 790	– 248 324	86,86
Szabolcs	220 719	1 986 471	2 149 864	+ 163 393	108,22
Szatmár	247 734	2 229 606	1 814 710	– 414 896	81,39
Szepes	191 523	1 723 707	1 084 533	– 639 174	62,91
Temes	320 475	2 884 275	4 161 504	+ 1 277 229	144,28
Tolna	197 381	1 776 429	2 688 680	+ 912 251	151,35
Torontál	349 836	3 148 524	6 668 629	+ 3 520 105	211,80

Megye	Népeség	Szükséglet 9 pm/fő	Termelés pm	Hiány / felesleg pm	Termelés a szükséglet %-ában
Trencsén	280 324	2 522 916	922 466	- 1 600 450	36,56
Turóc	44 213	397 917	215 783	- 182 134	54,22
Ugocsa	50 264	452 376	156 386	- 295 990	34,56
Ung	115 997	1 043 973	689 612	- 354 361	66,05
Vas	298 772	2 688 948	2 231 165	- 457 783	82,95
Veszprém	206 026	1 854 234	1 234 652	- 619 582	66,58
Zala	298 515	2 686 635	1 781 035	- 905 600	66,29
Zaránd	38 601	347 409	315 992	- 31 417	90,95
Zemplén	297 039	2 673 351	1 869 496	- 803 855	69,93
Zólyom	88 130	793 170	423 732	- 369 438	53,42
Hajdúkerület	66 521	598 689	705 054	+ 106 365	117,76
Kövár vidék	48 166	433 494	32 011	- 401 483	7,38
Torna	30 037	270 333	138 387	- 131 946	51,19
Jász-kun kerület	195 233	1 757 097	1 740 929	- 16 168	99,07

Forrás: Benda 1973a: 280–281; Fényes 1847: 20–23; saját számítás.

A kataszteri felmérés bázisán készült terménybecslés Bárányi statisztikájához képest tovább polarizálja Magyarország gabonatermelésének területi megosztását. Mindössze 15 megye termelt többet a lakosság szükségleténél, míg a fennmaradó 37 területi egység (beleszámítva a Partiumtól visszacsatolt részeket) mérlege deficitese volt. Ennek köszönhetően a többlet, illetve a hiány összesített értéke is jelentősen növekedett. A 15 megye mintegy 20,5 millió pm felesleget termelt, míg a másik oldalon a 37 megyénél kb. 19 millió pm hiány képződött. A körülbelül harmadával növekedő többlet, illetve deficit két – egy objektív és egy technikai – okra vezethető vissza. Egyrészt a belső kereskedelem kibontakozása lehetővé tette az abszolút előnyök kihasználását, azaz a gabonatermelés ott növekedett erőteljesen, ahol ennek feltételei kedvezőek, s lefékeződött ott, ahol az adottságok kedvezőtlenek voltak. Technikai oka pedig abban keresendő, hogy nem változtattuk meg a Bárányi-féle adatokból kikövetkeztetett 5 pm emberi fogyasztás, valamint 4 pm egyéb felhasználás aránypárt, holott a kataszteri adatokból az összfogyasztáson belül az emberi szükségletek nagyobb hányada, mintegy 5:3,5 következett volna. 8,5 pm egy főre vetített társadalmi szükséglettel számolva a hiány mértéke, illetve a hiányt felmutató megyék száma valamivel alacsonyabb lett volna. Mielőtt azonban adatainkból messzemenő következtetéseket vonnánk le, érdemes összevetni a két statisztikát, annál is inkább, mert számos, az információk jellegéből fakadó eltérés messze túllépő különbséget hoz felszínre. Csak ezen ellentmondások tisztázása, valamint a kenyérpótló növényi kultúrák – burgonya, kukorica – számbavétele nyomán alkothatunk reális képet a termelés és a szükségletek területi megoszlásáról.

A két adatsort párhuzamba állítva, a Bárándynál szereplő 48 megye, illetve kerület közül 24-nél, tehát pontosan a felénél jelentős, 20% körüli vagy a feletti eltérés mutatkozik a lakosság ellátottságának fokában, illetve a felesleg nagyságában. Ezek egy része megítélésünk szerint még az ilyen természetű statisztikák hibahatárán belül mozog, ám néhány szélsőséges esetben nem kerülhetjük meg az állásfoglalást, illetve esetenként a korrekciót a két igen eltérő adat között.

4. táblázat

Gabonatermelés a szükségletek százalékában

Megye	Bárándy	1864	Korrigált adat
Abaúj	47,50	81,64	81,64
Bács-Bodrog	151,32	290,90	290,90
Bereg	101	52,36	52,36
Csongrád	151,94	222,80	222,80
Győr	73,91	109,56	109,56
Krassó	180,15	59,08	59,08
Máramaros	79,86	6,27	33
Somogy	138,30	90,87	138,30
Tolna	101,62	151,35	110
Ugocsa	91,11	34,56	91,11

Forrás: saját számítás

A felsorolt esetekben az egymástól igen távol eső adatok semmiképpen nem tekinthetők az egy-két évtizedes fejlődés során kibontakozó tendenciának, annál kevésbé, mivel a változások kétirányúak voltak. Állásfoglalásunkban támpontul az 1865. évi kataszteri ideiglennek az egyes megyék szántóföldjére vonatkozó adatai szolgálhatnak.¹⁶

Abaúj megye 180 ezer katasztrális hold (kat. h.) területi szántója 12 pm holdankénti terméshezammal számolva 1440000 pm gabonát termelt, azaz az 1864. évi termésbecslés 1 286 323 pm eredménye teljességgel reálisnak tekinthető. Bács-Bodrog esetében a kiugróan magas, 12 millió pm gabonatermés 20 pm/kat. h. hozam esetén valóban megteremhetett. A magas termésátlag nem a valóságtól elrugaszkodott, az *Ismertető* Pukyra hivatkozva már 1838-ban 20 pm terméssel számolt 1200 négyszögöles holdon.¹⁷ Bereg megye esetében a mintegy 100 ezer katasztrális hold szántó megteremhetné ugyan a Bárándy által 1 millió pozsonyi mérőre becsült gabonát, de a területnek mindössze ¼ részén termeltek kenyérgabonát. Hasonló mennyiségű takarmánygabonát feltételezve, az 50 ezer holdon reálisnak tűnik az 1864. évi statisztika kb. 600 ezer pm gabonatermése. A gabonahiány tényét megerősítik más források is, jelezve, hogy azt behozatallal,

¹⁶ Benda 1973a: 74.

¹⁷ *Ismertető* 1838. szeptember 9.

illetve helyben termelt kukoricával pótolják.¹⁸ Csongrád megyében 12 pm gabonatermés kellett katasztrális holdanként a 2,7 milliós termés eléréséhez, holott a megye adottságait tekintve hat-hétszeres termés sem tűnik irreálisnak. A szántók nagysága Győr megye esetében is a 40%-kal magasabb 1864. évi termésadatokat igazolja. Krassó megyében 140 ezer katasztrális hold bevetett területen a jelentős részben hegyek borította vidéken aligha termett 3,4 millió pm gabona, de az 1864. évi 1,2 millió pm is alacsonynak tűnik, ha nem vesszük figyelembe, hogy a megye legfőbb terménye nem a gabona, hanem a kukorica volt. 1,2 millió pm kukoricát hozzászámolva a szántó már jórészt kimerítette termőkapacitását. A *Magyar Gazda*ban megjelent tudósítás szerint egy megyebeli falu 800 holdas határában az ugaron felül 20 holdat búzával, 50 holdat zabbal vetettek be, a többin kukorica termett.¹⁹

Máramaros 90 ezer holdnyi szántóján az 1864-es adatok szerint kb. 100 ezer pm gabona, s kukoricával is csupán ennek a duplája termett. E nyilvánvaló képzelenséggel szemben Bárándy a másik végletet képviseli, 45 ezer holdon nem teremhetett 1140000 pm gabona. Szilágyi István az 1870-es években a kukoricát is beszámítva kb. 1 millió mérőre tette Máramaros termelését,²⁰ s ennek valószínűleg a fele, tehát félmillió pozsonyi mérő lehetett gabona, amely a szükségletek mintegy 1/3 részét fedezte. Dunántúli viszonylatban a legnagyobb szakadék Somogy és Tolna esetében tátong Bárándy és az 1864-es statisztika között. Bárándynál Somogy a térség legnagyobb többletet produkáló termelője, míg Tolna megye csupán saját szükségleteinek fedezésére képes. A kataszteri kimutatás szerint viszont Somognak jelentős deficitje, míg Tolnának közel 1 millió pozsonyi mérő, a Dunántúl legnagyobb többlete van. Somogy bevetett szántói 13 pm/kat. h. átlaggal számolva 3,7 millió pm termést hozhattak, amelybe – tekintetbe véve akár a tetemes kukorica- és burgonyatermést is – mindenképpen belefért a Bárándy által becsült 2,4 millió pm gabona. A jelentős többlet tényét alátámasztja Csorbának az a megjegyzése is, amely szerint az 1850-es években 1 millió forintot tett ki a kereskedelmi forgalomba kerülő gabona értéke.²¹ Kétségeket ébreszt viszont, hogy a kb. 150 ezer katasztrális holddal kisebb szántóterületű Tolna megye egyébként fejlettebb mezőgazdasága képes lett volna több gabonát termelni, mint Somogy. A mintegy 140 ezer hold gabonával bevetett szántó 14 pm átlagterméssel számolva meghaladta az önellátáshoz szükséges szintet, de feleslege minden bizonnyal kisebb volt Somogyénál. Ugocsa megye gabonatermését az 1864-es statisztika Bárándyhoz képest a felére redukálta. E szerint egy katasztrális hold gabona termése kb. 4 pozsonyi mérőt tett volna ki, Bárándy ugoccai adata 8 pm/kat. h. gabonát eredményez, s ez még egy egyébként mostoha adottságú területen sem tűnik irreálisan magasnak.

¹⁸ Magda 1819: 426; *Közhasznu Esmeretek Tára* 1839: II/200; Lehoczky 1881: 324–327.

¹⁹ *Magyar Gazda* 1845. II/91.

²⁰ Szilágyi 1876: 386.

²¹ Csorba 1857: 63.

Azokban a megyékben, mint például Baranya, Bihar, Heves, Pest, Ung, Veszprém, Zala, Zólyom, ahol gabonaellátottság Bárándyhoz képest a későbbiekben jelentősen, de nem drámaian csökkent, általában két, egy irányba mutató tényező hatott: egyrészt jelentősen, de a statisztikai hibahatáron belül csökkent a gabona kimutatott termése, másrészt számottevően növekedett a lakosság létszáma. Ezzel ellentétben, ahol Bárándyhoz képest nőtt az ellátottság százalékos mértéke, ott a lakosság lélekszámának időközben bekövetkezett emelkedése miatt egy ezt meghaladó mértékű termelésnövekedés áll a háttérben – legalábbis a statisztika tanúsága szerint. E körbe az ország legkülönbözőbb területeiről kerültek megyék – Abaúj, Bács-Bodrog, Bars, Békés, Csongrád, Esztergom, Győr, Pozsony, Tolna, Vas –, s közülük csupán néhányról feltételezhető a gabonatermelés számottevő növekedése. Összességében az általunk végrehajtott korrekciók érdemben nem változtattak a termelés és a szükségletek területi megoszlásának térképén, és volumenét sem befolyásolták jelentősen.

A gabonadeficitos megyék hiányukat csak részben fedezték behozatalból, jelentős – bár pontosan meghatározhatatlan – hányadát a Felvidéken a mostoha adottságokat jól tűrő burgonyával, míg az ország keleti, ruszinok, illetve románok lakta területein kukoricával pótolták. A burgonya a 18. század közepén honosodott meg Magyarországon, s az 1760–70-es években terjedt el főként Árva, Liptó és Szepes vármegyében a helyi szlovák, illetve német lakosság körében.²² Egy 19. század közepi Zólyom megyei tudósítás szerint a gabona még a lakosság mintegy 60%-át kitevő földművelő népesség szükségletét sem fedezi, s a burgonya gyakran menti meg az éhezéstől a megye lakóit. Termelte is mindenki, uradalmi táblán felesben, bérelt vagy saját termőföldön. A termés feleslegéből pedig pálinkát égettek.²³

E két növényi kultúra termelésének kenyérpótlásra szánt hányadát a megyei termelési adatok és a fogyasztási szerkezet ismert eltérései alapján kíséreljük meg kiszámítani. A burgonyát, illetve kukoricát kenyérpótló céllal köztudottan nem fogyasztó megyék összesített termeléséből kalkulált egy főre jutó átlagot – amely takarmányként, illetve szeszipari alapanyagként hasznosult, vagy kiegészítő táplálékként került az emberek asztalára – összevetve azon megyék egy főre jutó termelésével, ahol a burgonya vagy a kukorica népelelmezési célokat szolgált, megkapjuk azt a különbözetet, amelyet az emberek a hiányzó gabona helyett fogyasztottak el. E módszer a gabonaszükséglet emberi fogyasztáson felüli hányadának kalkulációjára emlékeztet, s nyilvánvalóan hasonló buktatókat, pontatlanságokat rejt magában, ám még így is megbízhatóbbnak ítéljük, mint a minden alapot nélkülöző becsléseket.

A burgonya kenyérpótláson felüli, egy főre kalkulált, országos átlagának kiszámításakor nem csupán a Felvidéket nem vontuk be, hanem a domináns kukorica miatt ugyancsak „torz” termelési szerkezetű megyéket sem. A fennmaradó

²² Csaplovics 1830: 113.

²³ *Magyar Gazda* 1843/42.

24 megye, illetve terület (Bács, Baranya, Békés, Csanád, Csongrád, Esztergom, Fejér, Győr, Komárom, Közép-Szolnok, Heves, Moson, Pest, Somogy, Sopron, Szabolcs, Temes, Tolna, Torontál, Vas, Veszprém, Zala, hajdúvárosok, Jász-Kun kerület) 5 249 908 főnyi lakossága 8 378 710 pm burgonyát termelt, azaz egy főre hozzávetőleg 1,6 pm jutott. Ezzel a mennyiséggel csökkentve a felvidéki megyék egy főre jutó burgonyatermelését, képet kaphatunk arról, hogy hozzávetőleg mekkora lehetett a helyi lakosság kenyérgabonát helyettesítő burgonya fogyasztása.

5. táblázat

A gabonájukat burgonyával pótló megyék mérlege

Megye	Népesség	Burgonya- termelés pm	1 főre jutó burgonyaterm. pm	- 1,6 pm	Kenyérpótló burgonya összesen pm
Abaúj	175 050	353 012	2,01	0,41	71 770
Árva	84 156	408 102	4,84	3,24	272 665
Bars	130 248	181 335	1,39	–	–
Borsod	199 135	196 769	0,98	–	–
Gömör	186 388	513 171	2,75	1,15	214 346
Hont	110 128	158 550	1,43	–	–
Liptó	76 548	728 600	9,51	7,91	605 494
Nógrád	192 128	343 472	1,78	0,18	34 583
Nyitra	364 351	505 730	1,38	–	–
Sáros	197 878	501 572	2,53	0,93	184 026
Szepes	191 523	1 337 777	6,98	5,38	1 030 393
Torna	30 037	88 278	2,93	1,33	39 949
Trencsén	280 324	818 679	2,92	1,32	370 027
Turóc	44 213	287 418	6,50	4,90	216 643
Zólyom	88 130	370 000	4,19	2,59	228 256
Zemplén	297 039	681 180	2,29	0,69	204 956

Forrás: saját számítás

Az 1840-es évek népességi adatai, valamint az 1864. évi terméseredmények alapján összeállított táblázatunk arra int, hogy árnyalnunk kell a Felvidék burgonyatermeléséről és annak táplálkozásban betöltött szerepéről kialakult képet. Néhány megye, így Bars, Borsod, Hont, Nyitra termelése nem éri el az alföldi és a dunántúli megyék 1,6 pm/fő átlagát sem, így szóba sem jöhetett mint gabonát helyettesítő táplálékforrás. A megyék többségében a termelés volumene ugyan ennél magasabb volt, azaz jutott belőle kenyérpótlékként a családok asztalára, de nem egyenlítette ki a gabonatermelés deficitjét. E csoportba sorolható Abaúj, Gömör, Nógrád, Sáros, Torna, Trencsén, Zemplén és Zólyom megye. Csúpan a gabonatermelő térségektől távolabb fekvő, s a gabonatermelésre legkevésbé alkalmas hegyvidéki megyék, mint például Árva, Liptó, Szepes, Turóc oldotta

meg élelmezési válságát a burgonyatermelés felfuttatásával. E sorból egyedül Sáros megye hiányzik, ám összességében mégis elmondható, hogy a burgonyát azokon a területeken alkalmazták széles körben a gabonafélék pótlására, ahol a saját termelésen felüli szükségletet kereskedelmi vagy egyéb forrásból nem tudták pótolni.

6. táblázat

A gabonahiányukat burgonyával pótló megyék mérlege

Megye	Gabonahiány pm	Burgonyatöbblet pm	Marad gabonahiány pm
Abaúj	289 172	71 770	217 402
Árva	199 782	272 665	–
Gömör	693 512	214 346	479 166
Liptó	334 482	605 4949	–
Nógrád	400 502	34 583	365 919
Sáros	741 108	184 026	557 082
Szepes	639 174	1 030 393	–
Torna	131 946	39 949	91 997
Trencsén	1 600 450	370 027	1 230 423
Turóc	182 134	216 643	–
Zemplén	803 855	204 956	598 899
Zólyom	369 438	228 256	141 182

Forrás: saját számítás

A táblázat adatait összesítve megállapítható, hogy a burgonyafogyasztásnak köszönhetően a 12 felvidéki megye 6,3 millió pm gabonahiánya 2,7 millió pozsonyi mérővel csökkent.

Míg a Felvidéken a burgonya, az ország keleti megyéinek a Kárpátokkal, illetve a Bihari hegységgel érintkező, zömmel ruszinok, illetve románok által lakott részein a kukorica töltött be gabonapótló szerepet.²⁴ E növényi kultúra esetében a helyi lakosság táplálkozásában betöltött szerepének meghatározására sajnos nem tudjuk követni a burgonyánál alkalmazott módszert. A Magda és mások által kukoricával élőként jellemzett megyék termelése a 2 pm/fő országos átlaghoz képest (a kb. 10 milliós lakosság kukoricatermelése valamivel 20 millió pm felett volt) első pillantásra megmagyarázhatatlan szóródást mutat. Arad, Krassó, Temes megyékben 5 pm, Bihar és Szatmár megyében az országos átlag körül, míg Bereg, Máramaros, Ugocsa, Ung megyékben jóval alatta alakult az egy főre jutó termelés. Ez utóbbiak esetében félrevezető volna, ha ebből – rációfolva a kortársi tudósításokra – arra következtetnénk, hogy nem jutott belőle emberi fogyasztásra. A jelekből ítélve a burgonyával ellentétben, amely ugyanazon háztartásban állati takarmányként és emberi táplálékként is szolgált,

²⁴ Bajáky 1845: 14; Hain 1853: 32; Springer 1840: 370; *Adalékok* 1873: XLVI.

a kukorica esetében a felhasználás módjai sokkal élesebben elkülönültek egymástól. Az ország egyes területein döntően takarmányként hasznosult, s a délvidéki területeken, ahol a gabona értékesítésének logisztikai és piaci feltételei adottak voltak, nagyarányú kereskedelmet is folytattak vele. Ennek köszönhetően Bács-Bodrog megyében 5 pm/fő, Torontál megyében pedig 7 pm/fő fölé emelkedett az egy főre jutó kukoricatermelés. A piaci kapcsolatok azonos körébe sorolható, és jelentős gabonaexportot lebonyolító Arad és Temes megye hasonló szintű termelése tehát jelentős hányadában feltehetően szintén piaci, illetve takarmányozási szükségleteket elégített ki.

Az emberi fogyasztásra szánt kukorica arányának, illetve mennyiségének meghatározásakor, ezért nem alkalmazhatunk egységes mutatót. A fentiekén kívül tekintettel kell lennünk az egyes megyék eltérő földrajzi adottságaira – a rossz termelési adottságú hegyvidék területük változó hányadát foglalta el –, továbbá etnikai összetételükre, hiszen kizárólag a ruszinok, románok és szerbek közül kerültek ki a kukoricát kenyér helyett fogyasztók.

Az eleve gabonafelesleggel rendelkező Arad megye népessége elvben nem szorult volna kukorica fogyasztására, de a háromnegyed részben román lakosságnak²⁵ a hegyvidéken lakó része kukoricán élt, így a kb. 1,3 millió pm kukoricatermésnek fele tovább növelhette az árugabona mennyiségét. Bereg megye etnikai összetétele mintegy leképezte a táj arculatát: alföldi magyarok osztoztak a területen a hegyvidéki ruszinokkal, ezért – bár a megye tetemes hiánnyal küzdött – a 100 ezer pozsonyi mérő termésnek csupán a felével számolhatunk emberi táplálék gyanánt. Bihar megye annyiban tért el Beregtől, hogy itt az enyhe többségben élő magyarok a románokkal laktak egy területen. A kukoricatermelés elvben fedezhette volna a megye gabonahiányát, de etnikai összetétele miatt itt is csupán a fele válhatott emberi táplálékká. A szinte teljesen románok által lakott, hegyes Krassó hatalmas gabonahiánnyal küzdött, így feltételezhető, hogy az egyébként jelentős kukoricatermelésének megfelelő hányadát a deficit pótlására fordította. A mostoha adottságú Máramaros megye teljes kukoricatermelése sem csökkenthette érdemben a tetemes gabonahiányt. A nagyobb részt jó termelési adottságú síkvidéki Szatmár megye magyar többségű lakossága mellett élő mintegy 30%-nyi románság hasonló arányban részesedhetett a kukorica termeléséből. Temes megye amúgy is jelentős gabonatóbbletét az itt élő 60%-os román többség étkezési szokásai tovább növelték. A termelés alacsony szintje miatt Ugocsa és Ung megye enyhe ruszin többségének kukoricafogyasztása érdemben nem enyhítette a megyék gabonahiányát. Táblázatba rendezve, a kukoricával kiváltott kenyérfogyasztás a következőképpen alakította az egyes megyék gabonamérlegét.

²⁵ Fényes 1847: 26–29.

7. táblázat

A gabonájukat kukoricával pótló megyék mérlege

Megye	Gabona	Kukorica	Emberi		Képződő gabona
	hiány / többlet	termés	felhasználás		hiány / többlet
	pm	pm	%	pm	pm
Arad	+ 765 459	1 288 501	50	644 250	+ 1 409 709
Bereg	– 539 978	105 500	50	52 750	– 487 228
Bihar	– 783 690	1 090 725	50	545 362	– 193 328
Krassó	– 802 153	1 212 564	66	800 292	– 1861
Máramaros	– 666 666	97 000	100	97 000	– 569 666
Szatmár	– 414 896	584 590	30	175 377	– 239 519
Temes	+ 1 277 229	1 457 863	50	728 931	+ 2 006 160
Ugocsa	– 92 376	63 750	60	38 250	– 54 126
Ung	– 354 361	51 865	50	25 932	– 328 361

Forrás: saját számítás

Összegezve vizsgálataink eredményét, az 1864. évi termésadatok bázisán – a nyilvánvalóan téves számokat Bárándy adataival, illetve saját becsléseinkkel korrigálva, továbbá figyelembe véve a kenyérpótló burgonya-, valamint kukorica-fogyasztás szükségleteket módosító hatását – a következőképpen alakult a szűkebb értelemben vett magyar királyság megyéinek gabonamérlege.

8. táblázat

A Magyar Királyság gabonamérlege (1864)

Megye	Hiány / felesleg	Megye	Hiány / felesleg
	pm		pm
Abaúj	– 217 402	Nyitra	– 753 092
Arad	+ 1 409 709	Pest	– 858 754
Árva	–	Pozsony	+ 594 302
Bács-Bodrog	+ 8 473 819	Sáros	– 557 082
Baranya	– 467 570	Somogy	+ 297 769
Bars	– 228 261	Sopron	– 248 324
Bereg	– 487 228	Szabolcs	+ 163 393
Békés	+ 802 950	Szatmár	– 239 519
Bihar	– 193 328	Szepes	–
Borsod	– 771 816	Temes	+ 2 006 160
Csanád	+ 706 458	Tolna	+ 183 000
Csongrád	+ 1 523 943	Torna	– 91 997
Esztergom	– 50 867	Torontál	+ 3 520 105
Fejér	+ 1 100 310	Trencsén	– 1 230 423
Gömör	– 479 166	Túróc	–
Győr	+ 87 443	Ugocsa	– 54 126
Heves–Külső-Szolnok	– 552 082	Ung	– 328 361

Megye	Hiány / felesleg pm	Megye	Hiány / felesleg pm
Hont	- 387 704	Vas	- 457 783
Komárom	+ 128 679	Veszprém	- 619 582
Közép-Szolnok	- 121 845	Zala	- 905 600
Krassó	- 1861	Zaránd	- 31 417
Kraszna	- 111 227	Zemplén	- 598 899
Liptó	-	Zólyom	- 141 182
Máramaros	- 569 666	Hajdúkerület	+ 106 365
Moson	+ 423 759	Jász-kun kerület	- 16 168
Nógrád	- 365 919	Kővár vidék	- 401 483

Forrás: saját számítás

Bár Árva, Liptó, Szepes, Turóc megye kenyérpótlásra fordítható burgonya többlete meghaladta a gabonahiány mértékét, gabonafeleslegről esetükben értelemszerűen mégsem beszélhetünk. Ellenkezőleg, e megyék elvi ellátottságuk ellenére jelentős mennyiségű gabonát hoztak be. A burgonya tehát – ellentétben a románok által fogyasztott kukoricával – csak akkor és annyiban szolgált a gabonafélék pótlására, amikor és amennyiben nem tudták a kenyérnek valót belső vagy külső forrásból előteremteni.²⁶

A kenyérpótló termények beszámítása kb. 6 millió pozsonyi mérővel, mintegy 13 millió pozsonyi mérőre csökkentette a megyék összesített gabonahiányát. A másik oldalon a gabonátöbblet tovább növekedett 1 millió pozsonyi mérővel 21,5 millió pozsonyi mérőre, mivel tekintetbe vettük, hogy az egyébként gabonafelesleggel rendelkező megyék lakosságának egy része kukoricát fogyasztott kenyér helyett. Statisztikailag a többlettel rendelkező megyék száma 15-ről 16-ra emelkedett, az eddig hiányt felmutatóké pedig 37-ről 32-re csökkent. Ez utóbbi adatoknak nagy jelentőséget nem tulajdoníthatunk, hiszen – mint arra már utaltunk – az adatok pontatlansága, a termelés ingadozása könnyen átbillenthette az egyes megyék mérlegét. Ennek gyakorisága éppen a hosszútávon az önellátás közelében mozgó esetében volt a legvalószínűbb. Mindenesetre a kukoricának és a burgonyának köszönhetően a hiány mértéke számos megyében látványosan csökkent, emelve az önellátás fokát és csökkentve az élelmezési válság bekövetkeztenek valószínűségét.

A 13 millió pozsonyi mérőnyi fennmaradó hiány azonban így is kb. háromszorosa volt az 1840-es évek átlagos magyar gabonaexportjának. A gabonakereskedelem szempontjából e tény jelentőségét csökkenti, hogy ennek korántsem teljes volumene került piaci csatornákon a fogyasztókhoz. Joggal vethető továbbá fel, hogy a piaci gabona fogyasztóit nem terhelték azok a járulékos tételek (vetőmag, adó, kilenced, tized, állati takarmány), amelyek az átlagos szükségletet 5 pozsonyi mérőről 9 pozsonyi mérőre növelték. Az értékesítésre termelt

²⁶ Melczer 1818: 12.

gabonának természetesen szintén volt rezsiköltsége, ám ez a termelőnél jelentkezett. Figyelembe véve, hogy a gabona vevői sem csupán saját szükségletre vásároltak, hanem például állataik számára is, a 9 pozsonyi mérős fejkvóta az áru-gabona esetében kb. 6:3 arányban oszolhatott meg a termelők és a fogyasztók között. Ez a korrekció nem befolyásolja a hiánnyal, illetve többlettel rendelkező megyék számát, de módosítja a deficitnek, illetve a szufficitnek a termelés egészéhez viszonyított arányát és abszolút nagyságát. Így a 13 millió pm hiány 8,6 millió pozsonyi mérőre csökken, a másik oldalon ugyanilyen, azaz 1/3 arányban csökken a kimutatott felesleg ténylegesen piacra vihető része. Másrészt azonban a 8,6 millió pm csupán a megyehatárokat átlépő transzfer minimumát, az egymás közötti szállítások egyenlegét, s nem teljes volumenét tükrözi, s nem tartalmazza a megyén belüli, illetve a megyehatárokat átlépő, de egymást kiegyenlítő szállításokat. Utalnunk kell továbbá arra is, hogy a megyei gabonamérlegek elkészítésekor csupán a szűkebb Magyarország területét vettük számba, azaz a végeredmény nem tartalmazza Horvátország, Szlavónia és a katonai határőrvidék egyes területi egységeinek hiányát, illetve többletét, amely a gabonatermesztés egészéhez képest tovább növelte a transzfer iránti belső igényeket.

FORRÁSOK

Ismertető 1838: Ismertető Honi- s Külgazdaságban és kereskedésben. (III.)
Közhasznú Esmeretek Tára 1839. Pest.
Magyar Gazda 1843; 1845.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Adalékok 1873: Adalékok Magyarország nyers terményeinek ártörténetéhez a tizenkilencedik században a pesti piacon történt jegyzések szerint. Budapest.
Bajáky, F. 1845: *Handels- und Gewerbs-Geographie von Ungarn.* Pressburg.
Benda Gyula 1973a: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867.* (Számok és történelem.) Budapest.
Benda Gyula 1973b: Bárányi János statisztikai adatai a magyar mezőgazdaságról. *Agrár-történeti Szemle* 1–2. 115–137.
B. Lukács Ágnes 1978: *Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években.* (Történeti Statisztikai Füzetek 1.) Budapest.
Csaplovics, Johann von 1830: *Ungarn's Vorzeit – und Gegenwart.* Wien.
Csorba József 1857: *Somogy vármegye ismertetése.* Pest.
Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960: *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787.* Budapest.

- Demian, J. A. 1805: *Statistische Darstellung des Königreichs Ungern und der dazu gehörigen Laender. Erster Theil.* Wien.
- Fényes Elek 1847: *Magyarország leírása.* Pest.
- Galgóczi Károly 1855: *Magyarország-, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statiszticája.* Pest.
- Hain Joseph 1853: *Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates.* Zweiter Band. Wien.
- Komlos, John 1990: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században.* Budapest.
- Lehoczky Tivadar 1881: *Beregvármegye monographiája II.* Ungvár.
- Magda Pál 1819: *Magyar Országnek és a határörző katonaság vidékeinek leg újabb statisztikai és geographiai leírása.* Trattner János, Pesten.
- Melczér Jakab 1818: Geographiai, Historiai és Statisticai Tudósítások Szepes vármegyéről. *Tudományos Gyűjtemény* (XI.) 3–32.
- Orosz István 1996: Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete.* Budapest, 81–131.
- Schwartner, Martin v. 1809: *Statistik des Königreiches Ungern.* Erster Theil. (Zweite, vermehrte und verbesserte Ausgabe.) Ofen.
- Springer, Johann 1840: *Statistik des österreichischen Kaiserstaates.* Erster Band. Wien.
- Szilágyi István 1876: *Máramaros vármegye egyetemes leírása.* Budapest.
- Történeti Statisztikai Közlemények* 1957: 1. 92–96, Budapest.
- Thirring Lajos 1959: Népszéirási adatok és adatforrások a nem nemes népességről a XIX. század első feléből. (Adatösszeállítás Thirring Gusztáv hagyatékából.) *Történeti Statisztikai Közlemények.* 1959. 1–2.
- Vörös Károly 1980: A magyarországi társadalom 1790–1848. In: Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története 1790–1848.* Budapest, 473–599.